

ОБОРОННО-МАСОВА РОБОТА В УРСР В РОКИ ПЕРЕДВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК: НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Е.Б. Алієва

АНОТАЦІЯ

У статті автором зроблена спроба детально та якомога більш вичерпно проаналізувати чинники, які протягом передвоєнних п'ятирічок впливали на розгортання оборонно-масової роботи, як у межах усієї радянської держави, так і на регіональному рівні. Основою студії є теза, що оборонно-масова робота серед населення була важливою складовою загального ідеологічного виховання громадян СРСР. У статті основний акцент зроблено на заходи щодо фізкультурного виховання населення країни, що були одним з основних напрямків оборонно-масової роботи в цілому.

Ключові слова: передвоєнні п'ятирічки, оборонно-масова робота, ТСОАВІАХІМ, Автодор, Всевобуч, Доброхім СРСР, «Готовий до протиповітряної і протихімічної оборони».

Роки державотворення наочно продемонстрували, що ефективність інституціональних перетворень переважно зумовлена якістю людського потенціалу, станом суспільної свідомості, спрямованістю духовної життєдіяльності суспільства. За цих умов на початку ХХІ сторіччя перед Україною постає необхідність розв'язання на державному рівні нагальних проблем, пов'язаних з вихованням патріотизму та формуванням національної свідомості населення, як основи консолідації суспільства та зміцнення країни. Особливу увагу з огляду на це потрібно приділяти саме молоді. Патріотичне виховання підростаючого покоління сьогодні є одним з пріоритетів гуманітарної політики в Україні, важливою складовою національної безпеки країни, підтвердженням чого є її історичний досвід. Саме в роки перших п'ятирічок відбувалося становлення та розвиток широкого оборонно-масового руху. Провідне місце в цій роботі належало добровільним оборонним товариствам – ТСОАВІАХІМУ, Автодору, Доброхіму тощо. Неупереджене вивчення та об'єктивне осмислення позитивного та негативного досвіду радянської оборонно-масової роботи у роки перших п'ятирічок, враховуючи регіонально-політичні та регіонально-культурні відмінності, становить не тільки науковий інтерес, але й має суттєве практичне значення.

В історіографії досліджуваної проблеми можна виділити три традиційні етапи: перший охоплює період кінця 1920-х – середини 1950-х рр., наступний – другу половину 50-х – першу половину 80-х рр. ХХ ст., третій, сучасний етап, починається з 1985 року. Ця схема збігається з періодизацією вітчизняної історичної науки, яка, здебільшого відповідає головним етапам історії суспільства.

Проблема військово-патріотичного виховання та оборонно-масової роботи привертала неабияку увагу багатьох вчених, насамперед радянського періоду [1]. Звісно ж, за об'єктивних умов дослідження цих істориків мали яскраве ідеологічне забарвлення та репрезентували лише досягнення радянської влади в царині оборонно-масової роботи з цивільним населенням країни. Лише після славнозвісного квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 року на новому рівні почали розроблятися проблеми оборонно-масової роботи в СРСР та УРСР в роки довоєнних п'ятирічок [2]. На цьому історіографічному етапі виходять друком дослідження, які мають своїм об'єктом вивчення регіон саме українського Донбасу [3]. На регіональному рівні проблему спортивного руху Донбасу в період з 1917-1930 рр. детально охарактеризував у своїх дослідженнях О.М. Гальченко [4].

Отже, тема оборонно-масової роботи 20 – 30-х рр. ХХ ст. хоча й досліджувалася вітчизняними науковцями, але, була студійована дещо фрагментарно та перебувала на периферії наукового обігу. Актуальність проблеми, а також відсутність спеціального дослідження з окресленої проблематики зумовили її вибір як предмету дослідження.

Метою нашого дослідження є окреслення основних рис державної політики щодо оборонно-масової роботи та аналіз якості втілення основних директив центральної влади в життя місцевою владою загалом в країні та у межах Донецької області. Зважаючи на обмежений обсяг статті, акцентується увага на спортивно-масовому аспекті цієї діяльності.

Вирішення проблеми підготовки масових бойових резервів було знайдено Комуністичною партією ще під час Громадянської війни. Воно полягало у поєднанні позавійськового й військового способів і мало форму створення абсолютно нових органів загального військового навчання працівників (Всевобуч), без відриву їх від виробництва. Всевобуч був невичерпним джерелом забезпечення Червоної Армії військово-підготовленим поповненням. До середини 1920-х рр. з'являється велика кількість різних громадських організацій (на кшталт ТСОАВІАХІМу), що й вирішували цю проблему. Відділи Всевобуча створювалися при окружних, губернських, міських, повітових і районних військових комісаріатах. Обов'язково всі партійні, комсомольські,

радянські, господарські органи впроваджували діяльність з військової підготовки й військово-патріотичного виховання населення. Першим документом, де постало питання про створення таких громадських організацій, була Конституція РРФСР 1918 р. стаття 16, в якій свобода спілок гарантувалася лише працівникам. Громадські організації, до яких належали оборонно-масові товариства, згідно з законами 1920 – 1930-х рр. піддавалися подвійному контролю, як з боку державних органів, так і з боку робітників, селян і колгоспників. Такий адміністративний контроль повинен був забезпечити «жорстке пролетарське керівництво». Прикладом цього може слугувати постанова ВЦВК та РНК РСФСР від 3 серпня 1922 р. «Про затвердження та реєстрацію товариств та союзів та порядок нагляду за ними» [5], у якій, зокрема, був чітко прописаний згаданий вище механізм подвійного контролю за добровільними організаціями, здійснюваний «класово надійними» громадянами та правлячою партією. Циркуляр НКВС від 1 червня 1925 р. «Про порядок нагляду за товариствами» зобов'язував кожен громадську організацію інформувати адміністративний відділ НКВС про загальні збори за три дні до їх скликання [6].

Отже, у 1920 – і рр. була створена система правового й адміністративно-політичного контролю над оборонно-масовою роботою. У правовій базі, насамперед у системі формульованому положенні «Про добровільні товариства» від 30.08.1930 р., був закладений класовий принцип [7].

Велику роль у здійсненні військового навчання робітників відіграли громадські оборонні організації, такі як ТСОАВІАХІМ, Автодор, Товариство Червоного Хреста, спортивні клуби та товариства.

19 травня 1924 р. було створено Товариство друзів хімічної оборони та хімічної промисловості (Доброхім СРСР). У травні 1925 р., щоб уникнути паралелізму в діяльності оборонних організацій, ЦК РКП (б) прийняв рішення про об'єднання Товариства друзів повітряного флоту та Доброхіму СРСР в єдине Товариство друзів авіаційної та хімічної оборони й промисловості - АВІАХІМ. 23 січня 1927 р. на засіданні I Всесоюзного з'їзду АВІАХІМУ на підставі доповіді Наркома з військових і морських справ К.Є. Ворошилова було прийнято рішення об'єднати обидва громадських товариства в одне під назвою: «Союз Товариств сприяння обороні та авіаційно-хімічному будівництву СРСР» скорочено ТСОАВІАХІМ СРСР [8].

Військова підготовка трудящих в системі ТСОАВІАХІМУ здійснювалася в гуртках військових знань (ГВЗ). Створювалися гуртки двох типів: початкових і поглиблених знань. До перших залучали осіб, зовсім незнайомих з військовою справою, до других – осіб, випускників гуртків початкового типу. Значне зростання кількості ГВЗ сприяло активізації у проведенні оборонних заходів у 1927-1928 рр., а саме щорічного «Тижня оборони». Поряд з гуртками військових знань, певне поширення набуло навчання в літніх таборах ТСОАВІАХІМУ. Комплектування учасників табірних зборів здійснювалося, насамперед, завдяки залученню робітників за принципом добровільності військового навчання під час відпусток. Тривалість зміни в таборах ТСОАВІАХІМУ становила 12 днів [9].

Постанова ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про ТСОАВІАХІМ» (8 серпня 1935 р.) закликала цю організацію сконцентрувати всі свої сили на підготовці резервів для армії та флоту. Саме в кінці 1930-х рр. ТСОАВІАХІМ перетворився на потужну воєнізовану організацію. У цей період навчання в ТСОАВІАХІМі проходило покоління радянських громадян, яке й відчуло на собі основний тягар початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Одним із головних завдань організацій ТСОАВІАХІМу стала допризовна підготовка молоді та підготовка резерву для армії та флоту, тобто – підготовка військовозобов'язаних та мобілізованих. В організаціях Тсоавіахіму було підготовлено до 80% військовослужбовців сухопутних військ і флоту і до 100% кадрів

авіації. Отже, що держава передала громадській організації частину функцій із зміцнення обороноздатності країни.

В Донецькій області, наприклад, у 1936 р. місцева організація ТСОАВІАХІМу нараховувала 162 тис. осіб, порівняно з 1924 р., коли кількість членів у оборонно-масових організаціях області становила 34 тис. осіб [10]. Напередодні Великої Вітчизняної війни кількість тсоавіахівців зросла до 174 тис. осіб [11]. Як і всюди в країні, активно пропагувався принцип щодо перетворення кожного міста, заводу, колгоспу, радгоспу в «фортецю оборони». На території області діяло у 1936 р. 246 авіахімічних гуртки, 5 авіамодельних гуртків, 22 авіахімічні кабінети та 1 авіахімічна майстерня [12], у середині 20-х рр. ХХ ст. було організовано лише 28 авіагуртків, планерних гуртків було ще менше – 16. Отже, констатуємо кількісне зміцнення оборонно-масової роботи в Донецькій області, зумовлене, вочевидь, передчуттям зовнішньої загрози.

Разом з масовим навчанням трудящих військовій справі, організації ТСОАВІАХІМу розпочали роботу з підготовки цивільного населення до протихімічної та протиповітряної оборони. Особливо активізувалася ця робота після затвердження Центральною радою ТСОАВІАХІМу у вересні 1934 р. норм комплексу «Готовий до протиповітряної і протихімічної оборони», а в 1935 р. саме ця організація заснувала нагрудний знак «Готовий до ППХО». Оборонне товариство не тільки навчало населення правилам протиповітряної і протихімічного захисту, а й організовувало походи, у яких брали участь широкі верстви населення, створювало групи й команди самозахисту, організовувало всесоюзні хімічні змагання. У 1936 р. в Донецькій області діяло 97 загонів ПВХО [13].

Одна з яскравих сторінок історії Оборонного товариства - сприяння розвитку вітчизняної авіації та авіаційних видів спорту. Саме ТСОАВІАХІМ був ініціатором створення серії легкомоторних літаків, без яких було б неможливим масове навчання трудящих авіаційній справі.

Отже, основними формами і напрямками оборонно-масової роботи серед населення у міжвоєнні роки були:

- морально-політична та психологічна підготовка, яка посідала провідне місце у всьому процесі ідейного гартування молоді. Результатом її здійснення бачилося формування в молоді морально-політичних якостей захисника Батьківщини, готовності зі зброєю в руках захищати свою Вітчизну. Втілювався цей стратегічний напрямок оборонно-масової роботи у життя мережею гуртків військових знань на промислових підприємствах, при установах та навчальних закладах;

- військова підготовка населення, що приймала форму військових походів та військових польових навчань, які також були розповсюдженими на той час;

- на селі діяльність ТСОАВІАХІМу була репрезентована таким заходом, як «Засів гектара оборони» - це був посів зернових та інших культур для фонду оборони: отримані кошти йшли на навчальні посібники, зброю для гуртків і військово-навчальних пунктів;

- особливе місце в оборонно-масовій роботі посідала підготовка пілотів через спеціально створену систему аероклубів та курсів льотних і технічних шкіл військово-повітряних сил;

- з 1938 р. почалася масова підготовка медико-санітарних кадрів товариствами червоного хреста;

- найважливішим напрямом оборонно-масової роботи добровільних товариств була агітаційно-пропагандистська робота, що здійснювалася через лекційну пропаганду;

- широкого розповсюдження серед населення країни наприкінці 20-х – 30-х рр. ХХ^ост. здобула фізкультурна підготовка та популяризація військово-прикладних видів спорту як форма оборонно-масової роботи.

У 1925 р. Центральний Комітет Комуністичної партії визначив, якою повинна бути радянська фізична культура і яку роль вона відігравала в житті радянської держави [14]. Відтоді Комуністична партія впевнено взялася регулювати спортивно-масову роботу в країні. Партія керувала повсякденною діяльністю фізкультурних організацій і установ, фізичним вихованням у навчальних закладах, фізичної підготовкою у Збройних силах країни. Особливого значення щодо цього питання влада надавала діяльності первинних партійних організацій на підприємствах, а також районних і обласних комітетів партії. Більшу частину роботи вони здійснювали через комсомольські, профспілкові та інші громадські організації.

Комуністична партія активно проявляла себе у фізкультурному вихованні молоді за допомогою освітніх установ. Уперше фізичне виховання було введено до навчальних планів робітфаків і деяких педагогічних, медичних, сільськогосподарських і технічних інститутів країни у вересні 1926 р. [15]. У липні 1929 р. РНК РРФСР прийняла постанову про введення занять з фізичного виховання в якості обов'язкового предмету в навчальні плани всіх вишів, що свідчило про намагання влади пристосувати фізичне виховання та спорт відповідно до завдань оборонно-масової роботи.

Положення, постанови та директиви партії та органів державної влади стосовно фізкультурно-масової роботи реалізовувалися на практиці завдяки численним масовим спортивним заходам, переважно з яскраво вираженим класово-професійним характером. Наприклад, перша Всеукраїнська спартакіада, що тривала з 8 по 10 вересня 1923 р., стала поштовхом для подальшого розвитку фізичної культури і спорту в республіці [16]. Вона мала й велике пропагандистське значення. Після її проведення серед молоді стали дуже популярними різноманітні фізичні вправи, юнаки й дівчата тренувалися в різних самодіяльних спортивних гуртках.

Комсомольські організації та профспілкові комітети всіляко сприяли створенню фізкультурних гуртків й осередків на підприємствах, установах та в навчальних закладах. Звичайно, їм бракувало матеріальної бази, фахівців спорту, але у молоді було досить молодецького запалу, невичерпної енергії, бажання долучитися до занять спортом. Комсомольці-фізкультурники й стали засновниками спортивної дружби молоді міста й села. Спортсмени виїздили до навколишніх селищ, виступали з показовими гімнастичними вправами, організували перші змагання з сільською молоддю, проводили бесіди на спортивні теми, що було складовою оборонно-масової роботи, яка поступово охоплювала все більший відсоток населення країни.

Згідно з резолюцією XIV Донецької обласної конференції ВКП (б) (29/XI-5/XII 1928 р.), окружній раді фізкультури було доручено «все керівництво по фізичному вихованню в окрузі» [17], що свідчило про намагання Комуністичної партії централізувати діяльність щодо фізкультурного виховання населення. При цій установі працювали такі комітети: учбово-технічний, стрілецький, оргбюро та шахова секція. На місцях спортивними справами займалися районні та регіональні ради фізкультури.

Але на практиці якість спортивно-масової роботи в області залишала бажати кращого. Та ж сама XIV Донецька обласна конференція ВКП (б) самокритично визнавала, що «практична робота в останній період проводиться дуже кволо, ради не мають відповідного кадра робітників» [18]. Йшлося і про недостатню забезпеченість спортивних секцій і відсутність не те що спеціальних приміщень для занять фізкультурою, а навіть просто пристосованих для цього споруд.

Основною формою фізкультурно-масової роботи радянська і галузева влада швидко визначила гурткову, однак пошук її змістовної складової виявився більш

тривалим та зазнав впливу різноманітних течій, що спричинив впадання у крайнощі та часткове застосування в практиці спортивно-масової роботи неспортивних засад.

У Донецькому окрузі у 1928 р. працював 71 гурток фізкультури: 55 при клубах та 16 у сільській місцевості. У гуртках були зареєстровано 24.579 осіб: з них – 4.288-чоловіків, 1101 – жінок та 16.324 – піонери [18]. У 1935 р. кількість фізкультурних гуртків округу зросла до 430 одиниць з 39.459 членами, у 1936 р. кількість гуртків навіть збільшилася – до 532 одиниці, з 60.554 учасниками [19]. Серед членів гуртків переважну кількість становили робітники (66,5%), істотно відставали від них службовці – 16,2%, і закінчували цей список селяни – лише 10,6%. Щодо вікової приналежності, то найактивнішими членами гуртків була молодь віком 16 -18 років (45,4%), молоді люди від 18 до 23 роки посідали друге місце – 42,4%, старше покоління поступалися вищезгаданим віковим групам – лише 12,7% [20].

У 1936 р. фізкультурна робота у області була перебудована за принципом добровільних товариств – «Стахановець», «Спартак», «Динамо», «Локомотив», «Будівельник». Були побудовані стадіони у Сталіно, Ворошиловграді, Краматорську, Макіївці, побудовані водні станції у Маріуполі та Лисичанську [21]. До кінця 1930-х рр. Донбас мав у своєму розпорядженні 31 стадіон у промислових містах та робітничих селищах, 847 спортивних майданчиків, 7 водних станцій, 131 фізкультурну залу, 2 будинки фізкультурника, 108 лижних баз, 3 сільські стадіони, 762 спортивних майданчики на селі, 2 водні станції та 11 фізкультурних зал у сільській місцевості [22].

Протягом 1935 р. в Сталінській області було проведено 340 первинних фізкультурних змагань, 19 обласних змагань. Наступного року кількість обласних змагань зросла до 22 [23].

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 26 листопада 1939 р. був прийнятий оновлений спортивний комплекс «Готовий до праці і оборони», який містив такі види спорту як: штиковий бій, подолання смуги перешкод, фехтування, стрільба, верхова їзда та рубка, лижі, кроси, вело - і мотоспорт, боротьба, альпінізм. У 1936 р. у Донбасі на відзнаку ГТО 1-го ступеня здали норми 30.112 особи, а на відзнаку другого ступеня – 66 осіб [24]. Перед фізкультурними організаціями було поставлено таке завдання: залучити якомога більше трудящих, насамперед молоді, до спортивних секцій і команд, зацікавити їх військово-прикладними видами спорту. На підставі нового комплексу ГТО були переглянуті й доповнені військово-прикладними вправами програми навчально-спортивної роботи та змагань. Популярними стали спортивні свята, спартакіади, масові кроси. Від літа 1939 р. традиційним став Всесоюзний день фізкультурника, підготовка до якого здійснювалася під гаслом «Сьогодні фізкультурник - завтра боєць».

Рушійною силою спортивно-масової роботи серед населення були, вочевидь, кадри, що безпосередньо пропагували дух фізичної культури та спорту. Республіканська влада надала місцевим осередкам широких повноважень у справі автономної підготовки інструкторсько-фізкультурного складу. У Донецькій області всіх зацікавлених спортом обслуговувало 63 інструктора-фізкультурника, з яких лише 12 - 15 мали спеціальну освіту [25]. Решта закінчила нетривалі курси. Наприклад, для підготовки керівників фізкультурою на селі у 1928 р. було організовано тримісячні курси, які відвідувало 20 осіб [26]. За станом здоров'я фізкультурників-інструкторів наглядали працівники лікарських кабінетів. Вони здійснювали постійні медогляди та антропометричні вимірювання, 60% спортивних кадрів округу було охоплено їх увагою [27].

Динаміку підготовки фізкультурних кадрів за період 1934-36 рр. може продемонструвати таблиця:

Таблиця 1.

Кадровий склад фізкультурників-інструкторів Донбасу в період 1934-36 рр.

Роки	Загальна кількість фізкультурників-інструкторів	Члени ВКП(б) та ЛКСМУ	Безпартійні	Робітники
1934	247	95	152	152
1935	389	132	257	193
1936	596	236	360	-

Констатуємо наявну суцільну динаміку: рік від року відбувалося розширення штату фізкультурників-інструкторів та процент їх залучення до лав Комуністичної партії.

Отже, період передвоєнних п'ятирічок в нашій країні був маркований небаченими зрушеннями в усіх галузях життя радянських людей, зумовленими намаганням побудувати нову державу ідеальною для кожного «класово свідомого громадянина», загальний ентузіазм населення, мілітаризація країни в умовах складної міжнародної ситуації - всі ці чинники впливали на формування державної політики у царині військово-патріотичного виховання громадян. Населення, особливо молодь, підтримувало ініціативи влади, постійно відбувався пошук нових форм роботи й точилася боротьба за впровадження їх в життя: активно створювалися різноманітні добровільні оборонні організації, помітним аспектом діяльності яких була спортивно-масова робота. Саме у цей період був запроваджений Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці й оборони», що набув популярності серед молоді, а організація спортивних товариств профспілок наблизила масову фізкультуру до діяльності кожної виробничої галузі. Але треба визнати і деякі недоліки, які, безумовно, мали місце: недостатнє фінансування первинних оборонно-масових осередків на місцях, низька матеріально-технічна база установ, дещо формальне членство у деяких гуртках, до яких лише записувалися для «масовості», а реальної участі не брали, та брак кваліфікованих інструкторів.

Тема оборонно-масової роботи серед цивільного населення СРСР та УРСР є, на наш погляд, перспективною щодо подальшого її наукового вивчення, з огляду на велику кількість «білих плям» у студіюванні цієї наукової проблематики, як-от: керівництво оборонно-масовою роботою в загальнодержавному масштабі та на регіональному рівні, воєнно-патріотична робота профспілок серед трудящих країни, діяльність комсомольських та піонерських організацій щодо воєнно-патріотичного виховання молоді. Особливий науковий інтерес становить дослідження цих проблем на регіональному ґрунті.

РЕЗЮМЕ

В статті на прикладі Донецької області проаналізовано стан оборонно-масової роботи в роки передвоєнних п'ятирічок. Сделан вывод об определенных успехах данной работы, особенно в сфере спортивно-массовой работы, которая пользовалась большой популярностью и поддержкой среди молодежи. В статье отмечены и недостатки в оборонно-массовой работе среди гражданского населения СССР и УССР, такие как: недостаточная материально-техническая база и финансирование со стороны государственной власти оборонно-массовых обществ, особенно в сельской местности.

Ключевые слова: предвоенные пятилетки, оборонно-массовая работа, ОСОАВИАХИМ, Автодор, Всеобуч, Доброхим СССР, «Готов к противовоздушной и противохимической обороне».

SUMMARY

In this paper on the example of Donetsk region the author analyzed the defense - mass work in the years of the first five-year plans. The conclusion which was made is that there was some progress of this work, especially in sports activities, which enjoyed great popularity and support among young people. The article noted also the deficiencies in the defense-mass work among the civilized people of the USSR and the Ukrainian Soviet Social Republic, such as lack of physical infrastructure and funding from the government's defense of mass societies, especially in rural areas.

Key words: the prewar five-year plans; defense-mass work; The Society for Promotion of Defense, Aviation and Chemical Construction; The society of promotion and improvement the motoring railways, Vsevobuch, The Society of friends of chemical defense and chemical industry, «Ready for anti-aircraft and anti-chemical defense».

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Ещин Д., Цейтлин Л. Физкультура на новом пути и задачи комсомола / Д. Ещин, Л. Цейтлин. - М.: Молодая гвардия, 1930; Семашко Н. Советы, крепите оборону страны / Н. Семашко. - М.: Партиздат, 1932; Брайнин Л.М., Розенблит С.Л. Советы в подготовке к очередному призыву в РККА / Л.М. Брайнин, С.Л. Розенблит. - Киев: 1934; Леонтьев Б. Вооруженный народ / Б. Леонтьев. - М.: Изд-во Осоавиахима СССР, 1936; Глуховский С. Массовая оборонная работа профсоюзов / С. Глуховский. - М.: Профиздат, 1941; Сююкина Е.А. Борьба КПСС за подготовку страны к активной обороне в довоенные п'ятилітки : автореф. канд. дис... ист. наук: 07.00.10 / Е.А. Сююкина. - М.: 1954; Бочин Н. Всесоюзное добровольное общество содействия армии, авиации и флоту (ДОСААФ СССР) / Н. Бочин. - М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1953; Артемов Ж.Л. Некоторые вопросы военно-патриотической работы Коммунистической партии в довоенные годы. Труды ВПА им. В.И. Ленина. Вып. 61 / Ж.Л. Артемов. - М., 1968; Губанов Н.И. Отечество и патриотизм / Н.И. Губанов. - М.: Госполитиздат, 1960; Зверев В.Ю. Некоторые вопросы военно-патриотической работы среди трудящихся // Военно-исторический журнал. - 1967. № 3. - С. 33-44; Васютин Ю.С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины / Ю.С. Васютин. - М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1976.- 376 с.
2. Калинов В.В. Деятельность Московской городской партийной организации по усилению оборонно-массовой работы среди трудящихся в годы второй п'ятилітки / В.В. Калинов. - М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1988; Военно-патриотическое воспитание молодежи: проблемы и опыт [Сборник] // Сост. Ю.И. Дерюгин.- М.: Патриот, 1991.- 231 с.
3. Качура Б.П. Заветам отцов верны: Об опыте военно-патриотической работы партийных и общественных организаций Донецкой области / Б.П. Качура. - М.: Изд-во ДОСААФ, 1983.-103 с.; Приумножить славные традиции : Из опыта работы спортивно-технического комитета ДОСААФ шахты «Кочегарка».- Донецк: Облполиграфиздат, 1985.
4. Гальченко О.М. Фізкультурно-спортивний рух у Донбасі (1917-1930 рр.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07:00:02. - Донецьк, 2008.- 18 с.; Гальченко О.М. Стан процесу фізичного розвитку дітей Донбасу та його місце в діяльності органів влади (початок 20-х років ХХ століття) // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. –

- Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2004. – №3 (21). – С.119-125.; Гальченко О.М. Роль органів Всеовбучу у розгортанні фізкультурно-спортивного руху в Донбасі в перші радянські роки (1918-1923) // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2004. – №4 (22). – С.66-72.
5. Военные вопросы в документах КПСС и Советского государства. -М.: Воениздат, 1979.- С.151.
  6. Там само.- С.201.
  7. Там само.- С.223.
  8. Васютин Ю.С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины / Ю.С. Васютин. - М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1976.- С.26.
  9. Там само.- С.67.
  10. Держархів Донецької обл., Ф.-9п, оп.1, спр.163, арк.25.
  11. Там само, Ф.-326п, оп.1, д.1385, арк.108.
  12. Васютин Ю.С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины / Ю.С. Васютин - М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1976.- С.96.
  13. Отчет о выполнении постановлений Областного съезда Советов: январь 1935 – ноябрь 1936. - Сталино, 1937.- С.96.
  14. Ковалев И.Я. Комсомол и оборона Родины: 1921-1941 / И.Я. Ковалев. - К.: Вища школа,1975. –С.77.
  15. Военно-патриотическое воспитание молодежи: проблемы и опыт [Сборник] // Сост. Ю.И. Дерюгин.- М.:Патриот, 1991.- С.105.
  16. Васютин Ю.С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины / Ю.С. Васютин. - М.: Изд-во ДОСААФ СССР, 1976.- С.70.
  17. Резолюции XIV- й Окрпартконференции 29/XI-5/XII 1928 года. - Миллерово, 1928.- С.102.
  18. Там само.- С.103.
  19. Отчет о выполнении постановлений Областного съезда Советов: январь 1935 – ноябрь 1936.- Сталино, 1937.- С.77.
  20. Відчит Артемівського Окружного виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських, червоноармійських депутатів XI Окружного з'їзду Рад: квітень 1928-квітень 1929.- Артемівськ, 1929.- С.98.
  21. Держархів Донецької обл., Ф.-326п, оп.1, спр.195, арк. 14.
  22. Звіт Артемівського Окружного виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських, червоноармійських депутатів XI Окружного з'їзду Рад: квітень 1928-квітень 1929.- Артемівськ, 1929.- С.78.
  23. Отчет о выполнении постановлений Областного съезда Советов: январь 1935 – ноябрь 1936.- Сталино, 1937.- С.77.
  24. Там само.- С.96.
  25. Звіт Артемівського Окружного виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських, червоноармійських депутатів XI Окружного з'їзду Рад: квітень 1928-квітень 1929.- Артемівськ, 1929.- С.78.
  26. Так само.- С.79.
  27. Резолюции XIV- й Окрпартконференции 29/XI-5/XII 1928 года . - Миллерово, 1928.- С.104.
  28. Звіт Артемівського Окружного виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських, червоноармійських депутатів XI Окружного з'їзду Рад: квітень 1928-квітень 1929.- Артемівськ, 1929.- С.79.

Надійшла до редакції 23.05.2013 р.